

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА

Л. Москвич, докторант кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент

Гносеологічні ознаки судової системи

Судова система, як вбачається навіть із написання, складається з двох складових «суд» і «система». Етимологічно термін «суд» означає 1) державний орган, який розглядає цивільні, кримінальні та адміністративні справи; приміщення для судових засідань; судді; 2) судовий процес; 3) судові засідання¹. Термін «система» означає: 1) порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин; 2) форма організації, будова чого-небудь; 3) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням; 4) сукупність способів, методів, прийомів здійснення чого-небудь; 5) будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин однакового призначення². Філософське розуміння терміна передбачає «сукупність елементів, які перебувають у певних відносинах та зв'язках між собою і утворюють цілісність»³. Як підсумував А. А. Коваленко, характерними ознаками будь-якої системи є наявність елементів (причому їх кількість має відповідати формулі «більше двох») та зв'язків між ними (структури)⁴. На наш погляд, цей висновок потребує свого уточнення: додатково слід виокремити і такі ознаки системи, як цілісність (система є самодостатнім механізмом), єдність (всі елементи системи функціонують задля досягнення єдиної мети) і самостійність (відокремленість від інших структур).

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2005. – С. 1410–1411.

² Там само. – С. 1320–1321.

³ Философский словарь / под ред. Т.И. Фролова. – М., 1991. – С. 408.

⁴ Коваленко А. А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія і практика : монографія / А. А. Коваленко. – К., 2002. – С. 228.

Що стосується дефініції «судова система», то абсолютна більшість науковців визначають її як сукупність державних органів — судів¹. Деякі вчені намагаються удосконалити таке визначення, доповнивши його властивостями незалежності², особливої компетенції³, самостійності й автономності функціонування⁴, ієрархічності, багаторівневості та структурованості⁵ зазначеного соціально-правового явища. Втім зустрічається також думка, з якою ми повністю згодні, що судову систему не можна визначати лише як просту сукупність складових, що її утворюють, тобто судів. Такий висновок аргументується тим, що, *по-перше*, таке визначення не містить жодної сутнісної характеристики зазначеного соціально-правового явища, і, *по-друге*, сукупність сама по собі ще не є системою. Щоб довести системність сукупності всіх судових органів держави або якоїсь їх частини, необхідно знайти ознаки системності у цьому соціально-правовому явищі. Для досягнення цієї мети звернімося до загальної теорії систем.

Загальною теорією систем, і теорією соціальних систем зокрема, будь-яка система розглядається як сукупність елементів, що входять до її складу. Однак це не проста сукупність. Ще Аристотель відзначив той факт, що елементи, об'єднуючись у систему, утворюють новий самостійний і самодостатній організм, який характеризується певними властивостями, не притаманними окремим елементам, що утворюють

¹ Див. наприклад: Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – Изд. 2-е. – М., 2001. – С. 599; Басай В. Д. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України : підручник : у 3 кн. / В.Д. Басай. – Коломия, 2006. – С. 52; Безнасюк А. С. Судебная власть : учеб. для вузов / А. С. Безнасюк, Х. У. Рустамов. – М., ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2002. – С. 106; Власенко Н. А. Судебная власть и судебная деятельность в Российской Федерации : краткий курс лекций / Н. А. Власенко, А. Н. Власенко // Рос. акад. правосудия. – М., 2005. – С. 41–42; Тимченко С. М. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. / С. М. Тимченко. – К., 2004. – С. 22, 50 та ін.

² Див. наприклад: Изварина А. Ф. Судебная власть в Российской Федерации : учеб. пособие для юрид. вузов и фак. / А. Ф. Изварина. – Ростов н/Д, 2001. – С. 63–65; Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации / под ред. В. В. Ершова. – М., 2006. – С. 403.

³ Див. наприклад: Ермошин Г. Т. Проблемы обеспечения самостоятельности судебной власти // Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации / Г. Т. Ермошин ; под ред. В. В. Ершова. – М., 2006. – С. 403; Басай В. Д. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України : підручник : у 3 кн. / В. Д. Басай. – Коломия, 2006. – С.52.

⁴ Цихотский А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам / А. В. Цихотский. – Новосибирск, 1997. – С. 30.

⁵ Сібільова Н. В. Судова система // Організація судової влади в Україні : навч. посіб. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін. ; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. – Х., 2007. – С. 66.

цю цілісність. Застосування цього важливого надбання дозволяє нам оцінити судову систему як цілісний організм, що функціонує відповідно до певних законів та володіє ознаками і властивостями, що підкреслюють його особливий статус серед інших державних інститутів.

Аналізуючи існуючі підходи до визначення поняття «система», можна побачити, що кожне з них розкриває дедалі новий бік його багатого змісту. При цьому виокремлюються дві основні групи визначень. Перша спирається на доктрину філософського розуміння системи, яку було запропоновано ще в 1974 р. В. М. Садовським. За цією доктриною, система — це сукупність пов'язаних між собою елементів, які складають певне цілісне утворення. Далі робиться справедливий висновок, що системний об'єкт не можна розглядати лише як такий, що складається із окремих елементів і відносин між ними; його не можна пізнати, якщо виділити лише одну із складових його зв'язків; специфіка цього об'єкта полягає у наявності *взаємозалежних* зв'язків і їх дослідження, є важливим завданням наукового аналізу.

Інша група визначень ґрунтується на практичному використанні системної методології і намагається сформулювати загальнонаукове поняття системи. Вони широко представлена в зарубіжному системному русі (У. Р. Ешбі, Дж. Клір та ін). Важливим досягненням цього напряму в контексті визначення ознак системи судової є висновок про особливу *єдність* системного об'єкта із навколишнім середовищем, а також той факт, що ця система, як правило, є елементом іншої системи більш високого порядку, а її елементи водночас є системою більш низького порядку.

Судова система є соціальною системою, а отже, вона повинна характеризуватися певними внутрішньосистемними зв'язками і відносинами між окремими її елементами¹, а також зовнішніми взаємовідносинами з іншими системами чи їх окремими елементами². Тобто сутнісна характеристика судової системи повинна здійснюватися крізь призму організаційних правовідносин³, в яких задіяна судова система.

¹ Сібільова Н. В. Багатоланковість судової системи: недолік чи перевага? / Н. В. Сібільова // Питання боротьби зі злочинністю: збір. наук пр. – вип. 15 / Редкол.: Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х., 2008. – С. 123; Назаров І. В. Принципи побудови судової системи: монографія / І. В. Назаров. – Х., 2009. – С. 13.

² Абросимова Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы / Е. Б. Абросимова. – М., 2002. – С. 19.

³ Колоколов Н. А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве / Н. А. Колоколов, С. Г. Павликов. – М., 2007. – С. 105.

І. В. Пранглишвілі виокремив такі сутнісні характеристики системи: 1) цілісність та подільність на елементи; 2) наявність стійких зв'язків (відносин) між елементами системи, які є більш міцними, ніж зв'язки (відносини) цих елементів з елементами, які не входять до цієї системи; 3) наявність інтегративних властивостей, притаманних системі у цілому, але не спостерігаються у її окремих елементах; 4) організація (зорованість) систем, що розвиваються¹.

У науковій літературі були спроби застосувати теорію систем до формулювання основних сутнісних ознак судової системи. Зокрема, І. В. Пранглишвілі доводить системну природу такого соціально-правового феномену, як судова система, через такі її ознаки: 1) штучність (оскільки вона утворена людиною); 2) цілеспрямованість (утворена спеціально для виконання конкретної функції — розв'язання юридичних справ, що мають правові наслідки); 3) ієрархічність (структурованість) (оскільки вона побудована за різними рівнями); 4) відкритість (вона взаємодіє з оточуючим середовищем); 5) складність (складається з декількох елементів, але підлягає опису); 6) рівновісність (якщо зміни проходять одночасно за двома протилежними напрямками, то на певному рівні вони компенсуються); 7) стабільність (з точки зору організації судова система стабільна, але з точки зору стадій процесу для його суб'єктів — вона є такою, що перебуває у розвитку)².

М. О. Колоколов виокремлює такі властивості судової системи: 1) внутрішні (виключна компетенція; унікальні судово-владні правовідносини (судова творчість); мета — служіння суспільним цілям, зокрема захисту прав людини; рівновісність з іншими гілками влади) та 2) зовнішні (самостійність та незалежність)³. Окремою найважливішою системною якістю судової системи науковець називає її здатність до внутрішнього самоуправління⁴.

Спробуємо і ми, ґрунтуючись на загальній теорії систем і теорії соціальних систем, сформулювати авторське бачення системоутворювальних ознак судової системи.

В основі принципів управління будь-якою системою лежать два основних положення: забезпечення заданої мети функціонування та

¹ Пранглишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности / И. В. Пранглишвили. – М., 2000. – С. 63. – (Серия: Системы и проблемы управления).

² Там само. – С. 73–75.

³ Колоколов Н. А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве / Н. А. Колоколов, С. Г. Павликов. – М., 2007. – С. 117.

⁴ Там само. – С. 118.

стабільність її існування в зовнішньому світі, що змінюється. Судова система утворена людством на потребу в незалежному та авторитетному арбітрі в розв'язанні соціальних конфліктів. Вона формувалася під впливом національних традицій, звичаїв, що сприйняті абсолютною більшістю конкретного суспільства. Предметом судового розгляду можуть стати лише спірні питання, що виникають у сфері соціальних відносин. Суспільству потрібна впевненість, що у разі виникнення конфлікту передбачено легальний, легітимний і передбачуваний механізм для його вирішення. Цей механізм може змінюватись, але одночасно зі зміною ціннісних орієнтацій, групової правосвідомості, правового режиму та соціально-економічного стану суспільства. Зазначене дозволяє нам виокремити такі системні ознаки судової системи, як-то: *соціальна зорієнтованість* (виникає у соціально організованому суспільстві, змінюється залежно від потреб суспільства, його розвитку); *відкритість* (викликається до життя зовнішніми чинниками, якими підтримується її організація та реалізація внутрішньосистемних процесів); *цілеспрямованість* (утворена для розв'язання суспільно-правових конфліктів) та *стабільність* (відносна незмінність організації та правових форм розв'язання конфліктів).

Наступною умовою існування будь-якої системи є її стійкість, тобто незалежність від тих зовнішніх впливів, яким вона постійно піддається. Стійкість системи розуміється як її властивість зберігати динамічну рівновагу із зовнішнім середовищем, як здатність до змін та адаптації. У багатьох випадках загальна стійкість системи підвищується із зростанням кількості її елементів лише за умови, що таке збільшення не призводить до зменшення структурної цілісності системи. Застосовуючи даний висновок у контексті судової системи, зазначимо: кількість її елементів має бути чітко визначеною, виходячи із потреб конкретної країни, кількості населення та адміністративно-територіального устрою. Це стосується як вертикальної побудови судової системи, так і горизонтальної. Кожен новий елемент судової системи перед упровадженням має бути оцінений у сенсі його доцільності й ефективності, щоб уникнути зайвих елементів у судовій системі.

За загальним правилом, стійкість системи залежить не лише від кількості її елементів, але і від характеру самих елементів, способів їх взаємодії та виду структурних зв'язків. Структурованість судової системи є її важливою ознакою, оскільки саме кількість та вид елементів, що входять до її складу, і визначають її типологічні особливості. Однак склад судової системи не гарантує ознаки системності явища. Як було

доведено при типологічному аналізі судових систем різних країн, при однаковому складі не гарантується однаковість судових систем, оскільки елементи систем мають різну внутрішню організацію, різний характер взаємозв'язків, різну компетенцію тощо. Тому якістю, що визначає саме системність зазначеного явища, є характер взаємодії елементів. Наявність зв'язків приводить до появи в цілісній системі нових властивостей, які не притаманні окремим елементам системи. Зокрема, ієрархічність побудови судової системи передбачає, по-перше, можливість зміни рішення нижчестоящого суду вищестоящим, і по-друге, збереження внутрішньосистемної незалежності суду незалежно від рівня судової системи.

Отже, умова стійкості системи наділяє судову систему такими ознаками: *структурованість* (упорядкована структура судової системи забезпечується особливим характером взаємодії її елементів — судів); *цілісність* (характер взаємозв'язків між елементами судової системи забезпечує цілісність усього судового механізму); *єдність* (дія кожного елемента судової системи підпорядкована єдиній цілі — справедливому розв'язанню соціально-правового конфлікту).

Наступною умовою системності є автономність. Згідно із загальною теорією систем будь-яка система повинна мати певні межі в середовищі, в якому вона утворена. Але таке відмежування не є абсолютним завдяки двосторонньому зв'язку між системою і оточуючим середовищем. Зокрема, з одного боку, судова система впливає на суспільні процеси шляхом винесення рішень, які мають обов'язковий характер на всій території України. З другого, держава виробляє правові норми, які визначають структуру, порядок організації та механізм функціонування судових органів (законодавча влада), забезпечує силою державного примусу виконання судових рішень (виконавча влада). Крім того, існує сфера, в якій судова система сама упорядковує власну організацію (компетенція органів суддівського самоврядування). Забезпечується відносна автономність судової системи гарантіями незалежності (правової, процесуальної, фінансової, адміністративної), суду.

Сьогодні у розвинутих країнах світу суд — це самостійний орган в державно-правовому і організаційному змісті цього слова. І це пов'язано не лише з необхідністю підкреслити значущість судової системи, але і практичною потребою так організувати функціонування і взаємовідносини влад, щоб вони мали можливість ефективно взаємодіяти в системі стримувань і протипа.

Самостійність судових органів найбільше проявляється при здійсненні процесуальної діяльності. Суд має право самостійно об-

рати процедуру розгляду суперечки (за аналогією права чи закону за наявності прогалини закону). Відмова в розгляді справи у зв'язку з відсутністю норми, що регулює певні правовідносини, не допускається.

Суд незалежний від інших державних органів і посадовців при обранні норми для вирішення суперечки, оцінки доказів, прийняття рішення. При цьому незалежність органів судової системи відображається в діях із правової оцінки результатів діяльності органів інших гілок влади. Суди мають повноваження зупинити дію актів цих органів, визнавши їх недіючими у разі, якщо вони суперечать конституційним нормам і принципам.

Таким чином, умова автономності системи дозволяє доповнити перелік ознак судової системи такими, як: *самостійність* (самодостатність у досягненні цілі існування) та *незалежність* (організаційна і функціональна; правова і фінансова відокремленість від інших соціальних інститутів).

Отже, гносеологічними ознаками судової системи, які характеризують її системну природу є: 1) соціальна зорієнтованість; 2) відкритість; 3) цілеспрямованість; 4) стабільність; 5) структурованість; 6) цілісність; 7) єдність; 8) самостійність; 9) незалежність.